

120

Quick scan naar de processen bij het opstellen van beheerplannen van Natura 2000-gebieden

Een eerste verkenning bij provincies, Rijkswaterstaat en Dienst Landelijk Gebied

R.W. Verburg
I.T.M. Jorritsma
G.H.P. Dirkx

werkdocumenten

wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGENUR

For quality of life

Quick scan naar de processen bij het opstellen van beheerplannen van Natura 2000-gebieden

Een eerste verkenning bij provincies, Rijkswaterstaat en Dienst Landelijk Gebied

R.W. Verburg

I.M. Jorritsma

G.H.P. Dirkx

Werkdocument 120

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, december 2008

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd. De reeks omvat zowel inhoudelijke documenten als beheersdocumenten.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu en is goedgekeurd door Paul Hinssen, programmaleider WOT Natuur & Milieu.

WOT-werkdocument **120** is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Natuurbalans, Milieubalans en thematische verkenningen.

©2008 **LEI – Wageningen UR**

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag

Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

**Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu
Wageningen UR**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl

De reeks WOT-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	9
1.1 Natura 2000: natuur versus andere belangen	9
1.2 Opstellen van beheerplannen	10
1.3 Doelen van de Quick Scan	11
2 Methode	13
3 Resultaten	15
3.1 Stand van zaken rond het opstellen van beheerplannen	15
3.2 Belanghebbenden	16
3.3 Organisatie en structuur van het proces	17
3.3.1 Participatie per onderwerp	18
3.3.2 Participatie per planonderdeel	18
3.4 Waarover is participatie mogelijk?	19
3.5 De omkering in relatie tot Natura 2000-doelen en begrenzingsen	20
3.6 Knelpunten in beheerplannen	21
3.6.1 Ammoniak en verdroging	22
3.6.2 Invulling van habitattypen	22
3.6.3 Aanpak voor de Sense of Urgency-gebieden	22
3.6.4 EHS-doelen versus Natura 2000-doelen	23
3.6.5 Kaderrichtlijn Water en Natura 2000-beheerplannen van grote wateren	23
3.6.6 Het begrip 'bestaand gebruik'	23
4 Discussie en conclusies	25
4.1 Zeggingskracht van de resultaten	25
4.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	28
4.3 Conclusies	28
Literatuur	31
Bijlage 1 Lijst van Contactpersonen	33
Bijlage 2 Links naar (concept)beheerplannen	35

Samenvatting

Er is veel te doen rondom Natura 2000-gebieden. Voor de eerste 111 gebieden waarvoor ontwerp-aanwijzingsbesluiten ter inzage hebben gelegen (27 november 2006) zijn circa 5000 reacties binnengekomen. De reacties hebben veelal betrekking op onduidelijkheden over de consequenties van de status van Natura 2000 voor de gebruikers in en rond de gebieden. De aanwijzingsbesluiten geven de gebruikers namelijk geen duidelijkheid of ze nu wel of niet kunnen doorgaan met hun activiteiten in en rond het Natura 2000-gebied.

De onduidelijkheden voor gebruikers kunnen voor een groot deel worden weggenomen door de beheerplannen voor de Natura 2000-gebieden. In de beheerplannen wordt vastgelegd welke maatregelen noodzakelijk zijn om de instandhoudingsdoelen te realiseren. In het beheerplan staat ook welke activiteiten in en rond het gebied geen effect hebben op de soorten en habitats waarvoor het gebied is aangewezen. Deze activiteiten kunnen dan zonder vergunningen worden uitgevoerd. Met het beheerplan krijgen beheerders, gebruikers en belanghebbenden meer duidelijkheid over de vraag welke activiteiten in het Natura 2000-gebied wel kunnen worden uitgevoerd, maar ook welke activiteiten in geen geval zijn toegestaan zonder dat ze eerst getoetst zijn aan de Natuurbeschermingswet 1998.

Op dit moment is men druk bezig met het opstellen van de beheerplannen. Vooral nu voor de provincies de implementatieprocedure in zoverre is veranderd, dat eerst de beheerplannen mogen worden opgesteld alvorens tot aanwijzing wordt overgegaan. Deze zogenaamde omkering is sinds begin 2008 van kracht.

In deze Quick Scan hebben we in beeld gebracht hoe met mogelijke conflicterende belangen wordt omgegaan en of deze invloed hebben op de doelen in Natura 2000-gebieden. Daarvoor was het nodig te peilen hoe ver men is met het opstellen van de beheerplannen, wie de belanghebbenden zijn en hoe zij worden betrokken bij het opstellen van het beheerplan. De Quick Scan is uitgevoerd door middel van telefonische interviews. Deze zijn gehouden in de maanden mei en juni 2008. De belangrijkste conclusies staan hieronder vermeld.

Hoe ver is men met het opstellen van de beheerplannen?

De 11 geïnterviewde contactpersonen van de overheidsinstanties zijn voortouwnemer van 120 van de 162 Natura 2000-gebieden. Van de 120 gebieden is alleen het beheerplan van Arnhem (provincie Gelderland) nagenoeg klaar en zijn 2 plannen in een vergevorderd stadium (Weerribben en de Wieden in Overijssel). Van het Natura 2000-gebied Voordelta (gebied valt buiten het interview) is het beheerplan als eerste officieel vastgesteld door de bevoegde instanties (8 juli 2008).

Voor 32 van de 120 gebieden (27%) moet nog gestart worden met het opstellen van het beheerplan. Voor 116 gebieden (71%) geldt dat de meeste plannen in de inventarisatiefase zitten. Dit betekent niet dat men op nul moet beginnen. De natuurwaarden van de gebieden zijn goed bekend, evenals het bestaand gebruik.

De provincies moeten de beheerplannen uiterlijk 1 september 2009 klaar hebben. Dat is nodig, omdat de minister anders niet aan de verplichting kan voldoen om de aanwijzing eind 2010 afgerond te hebben.

Wie zijn de belanghebbenden?

De groep belanghebbenden rond Natura 2000-gebieden is groot en divers. Genoemd worden de landbouwsector, de recreatie- en horecasector, de visserij en waterleidingbedrijven. Overheidsorganisaties als de waterschappen en gemeenten zijn dikwijls ook belanghebbend. Overheidsinstanties die als voortouwnemer fungeren, kunnen ook belanghebbende zijn, bijvoorbeeld bij de aanleg van wegen of bij zandwinning.

Bij het opstellen van veel beheerplannen wordt gesproken met vertegenwoordigers uit koepelorganisaties zoals de regionale LTO's, RECRON (recreatie) en horecaorganisaties. Ook wordt met individuele ondernemers (voornamelijk agrariërs) gesproken.

Hoe participeren belanghebbenden?

Uit het onderzoek komt naar voren dat de overheden oog hebben voor de belangen van stakeholders. De wijze waarop belanghebbenden worden betrokken bij het opstellen van beheerplannen verschilt. We hebben drie werkwijzen onderscheiden:

1. belanghebbenden worden vanaf het begin betrokken en nemen deel aan het opstellen van een onderdeel van het beheerplan;
2. belanghebbenden worden vanaf het begin betrokken en participeren in overlegstructuur (klankbordgroep, gebiedscommissie, werkgroep) waarin alle onderdelen van het beheerplan worden besproken;
3. belanghebbenden worden bij het opstellen betrokken wanneer een conceptbeheerplan voor 70% gereed is. Via inspraak en bezwaar kan de resterende 30% van het beheerplan worden ingevuld.

In veel gevallen worden adviesbureaus ingeschakeld voor het opstellen van de beheerplannen.

Waarover participeren de belanghebbenden?

Alle geïnterviewden geven aan dat over de natuurdoelen niet met de belanghebbenden kan worden onderhandeld. Belanghebbenden hebben vooral invloed op de maatregelen die genomen moeten worden. Ze hebben invloed op de maatregelen zelf, maar ook over de volgorde en de planning ervan. Alle geïnterviewden geven aan dat de te nemen maatregelen haalbaar en betaalbaar moeten zijn. Indien wordt ingeschat dat voorgestelde maatregelen grote financiële gevolgen hebben voor bestaand gebruik of anderzijds dat maatregelen niet haalbaar zijn, dan zal dat volgens de geïnterviewden worden gerapporteerd aan de minister. Een gevolg kan zijn dat de doelen moeten worden aangepast. Indirect kunnen de belanghebbenden dus toch invloed hebben op de lijst van natuurdoelen voor het gebied. Dit geldt zowel voor de gebieden waarop de omkering van toepassing is (Provincies voortouwnemer) als ook de andere gebieden, waarvoor de rijksoverheid verantwoordelijk is.

Knelpunten

Aan de geïnterviewden is ook gevraagd welke knelpunten zij zien bij het opstellen van de beheerplannen. Het oplossen van zowel het ammoniakprobleem als verdroging wordt als een knelpunt gezien. Deze problemen overstijgen het Natura 2000-gebied en moeten over een veel groter gebied worden aangepakt. De noodzakelijke maatregelen zijn kostbaar en ingrijpend. Op procesniveau merkt een respondent op dat het begrip 'bestaand gebruik' niet eenduidig geformuleerd is. Hier zijn problemen te voorzien.

Er zijn nog andere knelpunten te voorzien. We hebben in de interviews gevraagd naar de "Sense of urgency"-status van gebieden, naar mogelijke conflicterende doelen tussen Natura 2000 en de Ecologische Hoofdstructuur en naar welke afwegingen gemaakt worden bij uitbreiding van habitattypen. Deze potentiële knelpunten doen zich op dit moment nog niet voor.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Deze quick scan beschrijft de situatie van medio 2008. De beheerplannen waren nog volop in ontwikkeling. Pas wanneer de beheerplannen in september 2009 worden aangeboden aan de minister, wordt duidelijk welke knelpunten zich voordoen om de Natura 2000-doelen te realiseren. Op basis van deze quick scan lijkt het beleidsmatig relevant om in vervolgonderzoek aandacht te besteden aan: de mate waarin Natura 2000-doelen teruggelegd worden bij de minister, de mate waarin bestaand grondgebruik (bv recreatie, landbouw) gaat veranderen, de mate waarin het draagvlak voor Natura 2000 is veranderd, de manier waarop gebiedsoverstijgende knelpunten (ammoniak, verdroging, waterkwaliteit) worden aangepakt en wat dit betekent voor het realiseren van de natuurdoelen.

1 Inleiding

1.1 Natura 2000: natuur versus andere belangen

Sinds de Natura 2000-gebieden zijn aangemeld bij de Europese Unie, wordt volop gewerkt aan de implementatie ervan. In Figuur 1 is een overzicht gegeven van de verschillende fasen in het implementatieproces en is in globale termen aangegeven hoever het proces is gevorderd. In het schema lijkt het overzichtelijk, in de praktijk blijkt het echter een ingewikkeld proces, waar veel mensen bij betrokken zijn.

Figuur 1: Stappen in proces van implementatie van Natura 2000 in Nederland

1. *selectie van gebieden*
De 79 gebieden van Vogelrichtlijn (1979) en de 141 gebieden van de Habitatrichtlijn (1992) zijn geselecteerd t.b.v. Natura 2000. Deze stap is afgerond.
2. *aanmelding van gebieden*
In 2000 zijn de 79 gebieden van Vogelrichtlijn opnieuw aangemeld, nu als Natura 2000-gebied; in 2004 de gebieden van de Habitatrichtlijn. Het gebied Abstkolk is in 2006 aan de lijst toegevoegd. In totaal zijn er 162 gebieden. Deze stap is afgerond.
3. *formuleren van doelen*
De kaders voor de begrenzing van de gebieden en de natuurdoelen m.b.t. habitattypen en doelsoorten zijn gefomuleerd en gepubliceerd in de Gebiedendatabase (website LNV) en in het Natura 2000-doelendocument (LNV, 2005). Daarmee is deze stap afgerond.
4. *formele aanwijzing*
De exacte begrenzing wordt vastgelegd evenals de instandhoudingsdoelen m.b.t. de doelsoorten en de habitattypen. Er zijn nu 3 gebieden formeel aangewezen (19/02/08). De formele aanwijzing van alle gebieden moet in 2010 afgerond zijn.
5. *opstellen van beheerplannen*
Een beheerplan omvat de maatregelen die noodzakelijk zijn t.b.v. een duurzame instandhouding natuurwaarde, inclusief de kosten en de fasering. Ook worden de consequenties voor andere gebruikers erin opgenomen, zodat de ecologische en economische belangen nader afgewogen kunnen worden. Drie jaar na de formele aanwijzing moeten de beheerplannen aangeboden zijn aan de minister.

Bron: LNV, 2005 (Doelendocument) en website LNV

De omkering

Voor de Natura 2000-gebieden, waar het Rijk het bevoegd gezag is, is de volgorde van de stappen zoals vermeld. Voor de gebieden waar de provincies aan de lat staan mag een provincie aan de minister vragen om eerst het beheerplan op te stellen voordat de minister tot aanwijzing overgaat. Daarvoor zal dan een bestuursovereenkomst tussen de minister en de provincie worden gesloten, waarin ook vastgelegd wordt dat het beheerplan uiterlijk 1 september 2009 af moet zijn.

De implementatie van Natura 2000 verloopt niet zonder slag of stoot. Hoewel er een groot draagvlak is voor de natuur in Nederland, is niet iedereen even blij met de status van Natura 2000 voor een gebied (Van den Bosch, 2007). Voor de eerste 111 gebieden waarvoor ontwerp-aanwijzingsbesluiten ter inzage hebben gelegen (27 november 2006) zijn circa 5000 reacties binnengekomen (bron: LNV-website). De reacties hebben veelal betrekking op onduidelijkheden over de consequenties van de status van Natura 2000 voor de gebruikers in en rond de gebieden. De aanwijzingsbesluiten geven de gebruikers namelijk geen duidelijkheid of ze nu wel of niet kunnen doorgaan met hun activiteiten in en rond het Natura 2000-gebied.

De beheerplannen voor de Natura 2000-gebieden kunnen de gebruikers die duidelijkheid wel geven. In de beheerplannen wordt allereerst vastgelegd welke maatregelen noodzakelijk zijn om de instandhoudingsdoelen te realiseren. Daarnaast wordt in het beheerplan ook opgenomen welke activiteiten in en rond het gebied geen effect hebben op de soorten en habitats waarvoor het gebied is aangewezen. Voor die activiteiten is dan geen vergunning nodig op grond van de Natuurbeschermingswet. Activiteiten die niet zijn opgenomen in het beheerplan zijn in geen geval toegestaan zonder dat ze eerst getoetst zijn aan de Natuurbeschermingswet 1998. Kortom, met het beheerplan krijgen beheerders, gebruikers en belanghebbenden meer duidelijkheid over de vraag welke activiteiten in het Natura 2000-gebied wel en welke niet kunnen worden uitgevoerd.

Onduidelijk is hoe in de beheerplannen omgegaan zal worden met de mogelijke spanning tussen bestaand gebruik en de Natura 2000-doelen.

1.2 Opstellen van beheerplannen

Volgens de Natuurbeschermingswet van 1998 moet 3 jaar na formele aanwijzing het beheerplan zijn vastgesteld. In een beheerplan wordt aangegeven met welke maatregelen de natuurdoelen moeten worden bereikt, wanneer die maatregelen genomen worden en tegen welke kosten. Ook moet in het beheerplan precies worden vastgelegd welk bestaand gebruik mag worden uitgevoerd. Voor activiteiten die niet in het beheerplan zijn opgenomen moet een vergunning worden aangevraagd. In de 'Handreiking Beheerplannen Natura 2000-gebieden' (LNV, 2005) staat het een en ander meer in detail uitgelegd. Een beheerplan is voor 6 jaar geldig.

Op dit moment zijn 3 Natura 2000-gebieden formeel aangewezen¹: Voornes Duin, Duinen Goeree & Kwade Hoek en Voordelta. Honderd zestien gebieden zitten in de aanwijzingsprocedure en voor 43 gebieden zal de procedure in de loop van 2008 worden opgestart. Eind 2010 moet de aanwijzingsprocedure zijn afgerond.

In principe zijn de provincies verantwoordelijk voor het opstellen van de beheerplannen. Het Rijk is verantwoordelijk voor de gebieden die beheerd worden door de staat. De provincies samen zijn verantwoordelijk voor het opstellen van beheerplannen voor 100 gebieden; Dienst Landelijk Gebied (DLG) voor 41 gebieden en Rijkswaterstaat (RWS) voor 20 gebieden. Het ministerie van Defensie is verantwoordelijk voor één gebied. De contactpersonen van de verantwoordelijke instanties worden de voortouwtrekkers genoemd.

¹ Dat was op 19 februari 2008.

1.3 Doelen van de Quick Scan

Doel van het onderzoek is inzicht te verschaffen in de wijze waarop de verantwoordelijke overheden omgaan met de spanning tussen Natura 2000-doelen en de belangen van gebruikers in en rond de gebieden. Door middel van telefonische interviews willen we met een beperkte tijdsinspanning inzicht krijgen in de volgende aspecten:

- a. De mate waarin de overheden oog hebben voor de belangen in de Natura 2000-gebieden;
- b. De wijze waarop men belanghebbenden bij het proces betreft;
- c. De wijze waarop met de bezwaren tegen de aanwijzing van de gebieden wordt omgegaan;
- d. De aard van het beheerplan: wordt dat een consensusstuk of een strikt op realisatie van de Natura 2000-doelen geënt plan;
- e. De mate waarin interne conflicten tussen doelen voor natuurontwikkeling vanuit het EHS-beleid en eisen voor behoud vanuit Natura 2000 spelen.

Het onderzoek is uitgevoerd in de maanden mei en juni 2008.

2 Methode

Half mei 2008 zijn door middel van telefonische interviews gegevens verzameld over de stand van zaken bij het opstellen van beheerplannen van Natura 2000-gebieden. De eerste stap was het opstellen van een vragenlijst. Deze lijst is door het projectteam doorgenomen en aangevuld door T. de Koeijer (WOT Natuur & Milieu) en P. van Egmond (PBL). De vragenlijst diende als leidraad voor de interviews. Wanneer er tijdens de interviews relevante zaken buiten de vragenlijst om ter sprake kwamen, werd hierop ook ingegaan en werd de informatie meegenomen in de resultaten.

De opzet en doorlooptijd van de quick-responsvraag maakte het niet mogelijk alle contactpersonen van beheerplannen te interviewen. Daarom werd op voorhand een selectie gemaakt. Hiervoor werden de volgende criteria gehanteerd:

1. alleen contactpersonen van instanties die eindverantwoordelijk zijn voor Natura 2000-beheerplannen (de voortouwnemers);
2. zowel contactpersonen in dienst van rijksoverheden als van provinciale overheden;
3. ruimtelijke spreiding.

Ad 1. LNV heeft een lijst van contactpersonen waarop 24 namen staan. Hieruit is een selectie gemaakt (zie 2 en 3). Er zijn 11 personen geïnterviewd.

Ad 2. Tweeënzestig Natura 2000-gebieden vallen onder verantwoordelijkheid van de rijksoverheid, 100 gebieden vallen onder verantwoordelijkheid van de provincies. De procedures van de provinciale gebieden doorlopen een traject dat niet parallel loopt met die van de gebieden die onder de rijksoverheid vallen. De gebieden die vallen onder de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid volgen de procedure zoals opgesteld in 2005. De provinciale gebieden maken nagenoeg allemaal gebruik van de omkering (zie Figuur 1).

Ad 3. Ruimtelijke spreiding provinciale en rijksoverheden

1) Provincies. Een uitgangspunt bij de selectie van de te interviewen provincies was een ruimtelijke verdeling. We verwachtten dat in de westelijke provincies vanwege de grote druk op de ruimte die daar heerst, meer conflicterende belangen te verwachten zijn dan in de noordoostelijke provincies. Daarnaast werden contactpersonen benaderd die voor een aantal Natura 2000-gebieden voortouwnemers zijn. Aan de hand van deze criteria werden de provincies Noord-Brabant, Noord-Holland, Limburg, Overijssel en Gelderland geselecteerd.

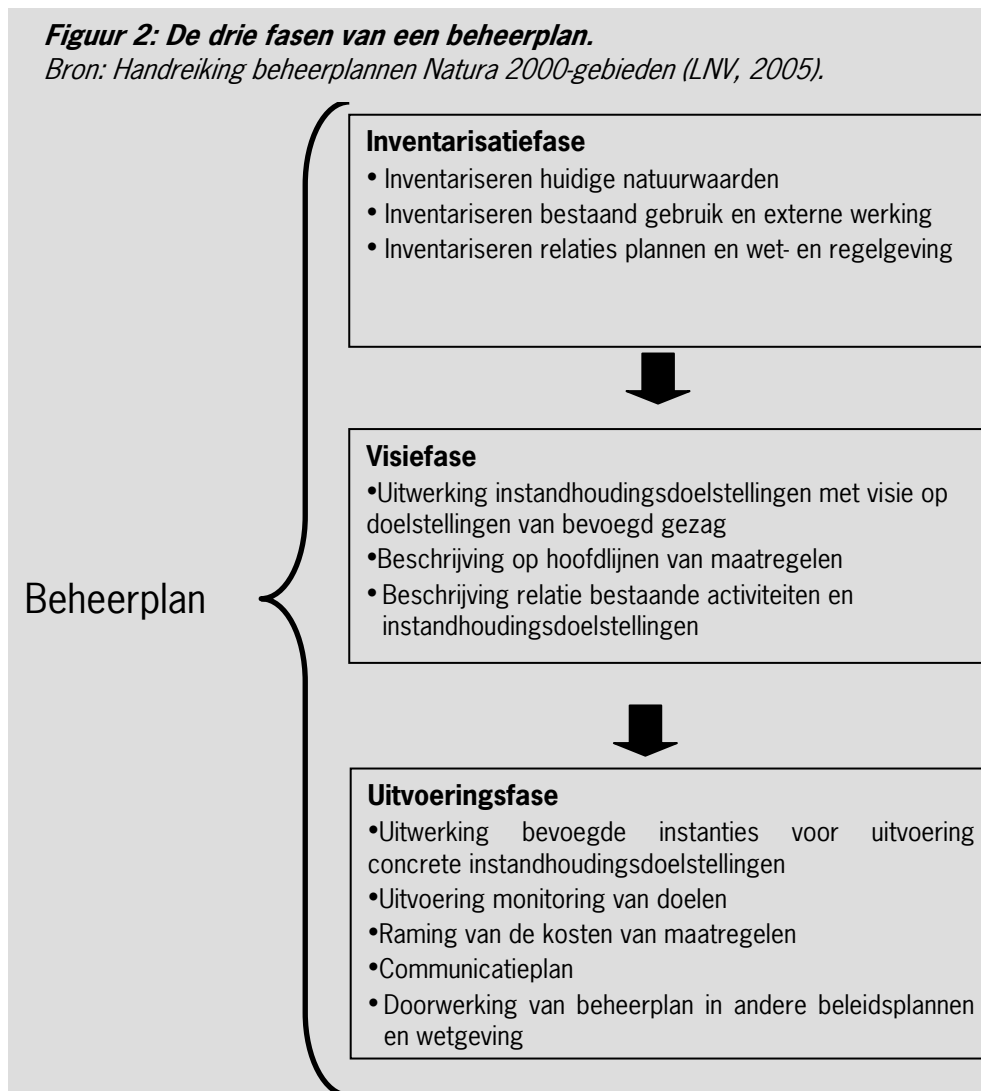
2) Rijksoverheid. De Dienst Landelijk Gebied (DLG) namens het ministerie van LNV, Rijkswaterstaat (RWS) en het ministerie van Defensie zijn als voortouwnemers verantwoordelijk voor het opstellen van een groot aantal beheerplannen (respectievelijk 41, 20 en 1). DLG is opgedeeld in vier regio's waarvoor één contactpersoon als coördinator optreedt, deze coördinator is geïnterviewd. Bij RWS (10 regionale diensten) zijn de diensten Zeeuwse Delta en het IJsselmeergebied benaderd. Door de keuze proberen we inzicht te krijgen van de problematiek bij maritieme en zoetwater Natura 2000-gebieden. Omdat met ministerie van Defensie voortouwnemer is van slechts één gebied is dit ministerie niet benaderd.

De contactpersonen zijn tussen 20 en 29 mei geïnterviewd. De lijst met namen van contactpersonen is opgenomen in Bijlage 1. Na afloop van de telefonische interviews zijn schriftelijke verslagen gemaakt. Deze verslagen zijn vervolgens weer voorgelegd aan de contactpersonen ter correctie van onjuistheden. Daarnaast zijn per email nog een aantal kwantitatieve vragen gesteld en enkele vragen over de structuur van het proces rondom het opstellen van beheerplannen.

3 Resultaten

3.1 Stand van zaken rond het opstellen van beheerplannen

De 'Handreiking Beheerplannen Natura 2000-gebieden' (LNV, 2005) beschrijft de kaders voor het opstellen van beheerplannen. Volgens deze handreiking bestaat een beheerplan uit een drietal fasen: de inventarisatie fase, een confrontatie of visie fase en een uitvoering fase (Figuur 2).

In Tabel 1 wordt een overzicht gegeven van de stand van zaken met betrekking tot het opstellen van de beheerplannen. De 11 geïnterviewde overheidsinstanties zijn voortouwnemer van in totaal 117 Natura 2000-gebieden (Tabel 1). Binnen Rijkswaterstaat werken Zeeland en Zuid-Holland samen voor nog drie gebieden, zodat het totaal aantal gebieden waarvoor de interviews informatie geven 120 is. Van al deze gebieden is alleen het beheerplan van Arkemheen (provincie Gelderland) nagenoeg klaar.

Tabel 1 Overzicht van de stand van zaken m.b.t. het opstellen van beheerplannen van Natura 2000-gebieden. De peildatum is mei/juni 2008. Het betreft een steekproef uit de 162 gebieden (zie Methode).

	Dienst Landelijk Gebied				Rijks-waterstaat		Provincie					Totalen
	West	Oost	Noord	Zuid	Zeeland	IJsselmeer	N-Holland	N-Brabant	Gelderland	Overijssel	Limburg	
Aantal Natura 2000-gebieden	6	9	14	12	9 ²	6	16	8 ³	12	16	15	123
Aantal op te stellen beheerplannen	5 ⁴	9	14	11 ⁵	9	6	16	8	12	15 ⁶	15	120
Aantal plannen gereed	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	2
Aantal conceptplannen gereed	1	0	4	3	0	0	0	0	0	0	5	13
Aantal plannen in ontwikkeling	4	9	10	7	9	6	16	5	11	15	10	102

Van de 119 gebieden waarvoor nog geen beheerplan gereed is, zijn 2 plannen in een vergevorderd stadium (Weerribben en de Wieden in Overijssel). Voor de meeste gebieden zijn de plannen in de inventarisatiefase. Hiervan zijn 15 plannen met beschrijvingen van bestaand gebruik nu naar externe partijen. Bij DLG zijn verschillende beheerplannen in verschillende conceptversies voorhanden. De provincie Noord-Holland is ten tijde van het interview net begonnen met de organisatie van het participatieproces. Dit betekent echter niet dat inventarisaties van de huidige natuurwaarden en het bestaand gebruik pas nu gestart worden. Rijkswaterstaat voert vooruitlopend op de inventarisatiefase een voortoets uit op de uitwerking van beheerplannen. Tenslotte moeten nog 32 plannen gestart worden.

Het is niet mogelijk aan te geven in welke conceptfase de beheerplannen zijn. Sommige voortouwnemers ronden het gehele proces van de drie fasen af voordat er een concept afgeleverd wordt, andere voortouwnemers leveren concepten per fase af.

3.2 Belanghebbenden

In de "Nota van antwoord" (LNV, november 2007) benadrukt de minister dat Natura 2000 alleen tot stand kan worden gebracht als iedereen zijn bijdrage levert. De minister schrijft: "Bij het bepalen van de instandhoudingsdoelen van deze (Natura 2000-)gebieden en de verdere uitwerking en planning wordt er –naast ecologische afwegingen- rekening gehouden met economische, recreatieve en andere belangen. Het streven is een harmonisch samengaan van belangen, waarbij duurzaamheid het kernwoord is."

² RWS Zeeland is verantwoordelijk voor 6 gebieden in Zeeland en 3 gebieden samen met RWS- Zuid-Holland

³ Provincie Noord-Brabant is naast deze 8 gebieden verantwoordelijk voor nog een gebied, samen met Provincie Gelderland

⁴ Voor twee gebieden wordt een beheerplan gemaakt.

⁵ Voor twee gebieden wordt een beheerplan gemaakt.

⁶ Voor twee gebieden wordt een beheerplan gemaakt.

De groep belanghebbenden bij de beheerplannen is groot, divers en wordt bepaald door de ligging van het gebied en de gebiedspecifieke problematiek. Volgens de geïnterviewden zijn de belanghebbenden afkomstig uit de sectoren landbouw, recreatie, visserij, waterleiding-bedrijven, of zijn vertegenwoordigers van diverse overheden als waterschappen en gemeenten. Bij het opstellen van veel beheerplannen wordt gesproken met vertegenwoordigers uit koepelorganisaties zoals de regionale LTO 's, RECRON (recreatie) en horecaorganisaties. De meeste geïnterviewden geven daarbij aan dat ook met individuele ondernemers (voornamelijk agrariërs) gesproken wordt, wanneer dit relevant is in het participatieproces.

Voor een aantal beheerplannen kunnen de overheidsorganisaties naast voortouwnemer ook belanghebbende zijn. De provincie Limburg geeft aan dat de provincie in één beheerplan ook belanghebbende is bij de uitwerking van een provinciale weg. Bij Rijkswaterstaat komt de combinatie voortouwnemer en belanghebbende veelvuldig voor. Enerzijds stelt Rijkswaterstaat beheerplannen op, maar anderzijds is deze dienst partij bij activiteiten als baggeren en zandwinning. Waterschappen worden door veel geïnterviewden niet alleen als belanghebbende gezien, maar ook als partner bij de realisatie van maatregelen.

3.3 Organisatie en structuur van het proces

Belanghebbenden kunnen worden betrokken bij inventarisatie, bij het opstellen en faseren van maatregelen en bij de uitvoering ervan (zie Figuur 2, p. 13).

Alle voortouwnemers betrekken belanghebbenden bij de beheerplannen, maar de wijze waarop dit gebeurt, verschilt per organisatie. Bij de meeste overheden worden belanghebbenden actief betrokken vanaf het begin van het opstellen van de conceptbeheerplannen. Alle beheerplannen beginnen bij een inventarisatie van de huidige natuurwaarden en het bestaand gebruik, en participatie vindt op dit moment plaats over deze punten. In het gehele spectrum van bevroegde beleidsmedewerkers wijkt de aanpak van de provincie Limburg af van de overige organisaties. Deze provincie beschrijft dat de conceptbeheerplannen voor 70% gereed zijn voordat deze worden voorgelegd aan belanghebbenden. Via inspraak en bezwaar kan vervolgens gereageerd worden, waarna de resterende 30% van het beheerplan wordt ingevuld.

In het geval dat belanghebbenden bij het proces betrokken worden, kunnen twee manieren worden onderscheiden. In het ene geval (provincies Noord-Holland en Gelderland en Rijkswaterstaat IJsselmeer) zijn de belanghebbenden per onderwerp gegroepeerd, bijvoorbeeld een groep waterbeheer of een groep ammoniakuitstoot. Per onderwerp is inspraak mogelijk. Deze manier noemen we 'participatie per onderwerp' (zie par. 3.3.1). In het andere geval (provincies Noord-Brabant, Overijssel, Dienst Landelijk Gebied en Rijkswaterstaat Zeeland) is participatie via een overlegstructuur georganiseerd en worden alle onderwerpen van een beheerplan door de belanghebbenden samen besproken. In dit geval spreken we over 'participatie per planonderdeel' (zie par. 3.3.2).

Hoewel er verschillen zijn in de wijze waarop de verschillende voortouwnemers het participatieproces hebben georganiseerd, is de aanpak in grote lijnen hetzelfde. Zo is bij alle geïnterviewde overheidsorganisaties, behalve de provincie Limburg, het proces van participatie georganiseerd rondom een aantal groepen. In de volgende paragrafen wordt per voortouwnemer de belangrijkste processtructuur weergegeven.

3.3.1 Participatie per onderwerp

Provincie Noord-Holland

De provincie heeft een traject uitgezet bij adviesbureaus om belanghebbenden te laten participeren in de beheerplannen. Hierbij wordt een communicatietraject doorlopen waarbij op alle niveaus belanghebbenden bij de beheerplannen worden betrokken. De structuur van het formele proces rond participatie is echter nog niet bekend. Inmiddels is er op de website van de provincie een document over de procedure gepubliceerd.

www.noord-holland.nl/thema/recreatie_en_natuur/Natuurbeheer_en_bescherming/Natura_2000

Provincie Gelderland

Voor de beheerplannen waar de provincie Gelderland voortouwnemer is, wordt het proces in drie delen opgesplitst. De meeste beheerplannen zijn nu in de eerste fase van inventarisatie. Voor elke fase is een team opgezet met een projectleider en vakspecialisten en wordt een begeleidingsteam gemaakt met de uiteindelijke uitvoerders en terreinbeheerders. De producten die deze teams maken worden voorgelegd aan belanghebbenden via een klankbordgroep.

<http://www.gelderland.nl/eCache/DEF/3/606.html>

Rijkswaterstaat IJsselmeergebied

Participatie van belanghebbenden vindt plaats per (deel)aspect in een onderdeel van de beheerplannen. Rijkswaterstaat IJsselmeergebied werkt met sectorgroepen en een speciale stuurgroep Natura 2000 IJsselmeergebied waarin Rijkswaterstaat, LNV en de provincies zitting nemen. De aanpak van RWS IJsselmeergebied wijkt af van de aanpak van RWS Zeeland.

3.3.2 Participatie per planonderdeel

Provincie Noord-Brabant

De provincie Noord-Brabant heeft per Natura 2000-gebied een gebiedsteam en een ambtelijke adviesgroep opgezet waarin alle betrokkenen rond het beheerplan deelnemen. De producten in de beheerplancycclus komen tot stand via werkateliers, waarin alle belanghebbenden vertegenwoordigd zijn. Via virtuele kantoren kunnen alle deelnemende belanghebbenden tussentijds de producten in zien en bespreken. De producten worden vervolgens voorgelegd aan een bestuurlijke adviesgroep. Hiervoor werd dankbaar gebruik gemaakt van al eerder gevormde reconstructiecommissies. Verder worden per Natura 2000- gebied meerdere informatieavonden voor alle burgers georganiseerd, de eerste avond direct bij de start van het proces. Daarnaast kan het spoor van inspraak en bezwaar gevolgd worden door belanghebbenden.

www.brabant.nl/Leven/Natuur%20in%20Brabant/Natura_2000/Uitleg%20Natura%202000.aspx

Provincie Overijssel

Bij het opstellen van de beheerplannen werkt de provincie met werkgroepen. In een werkgroep zitten verschillende organisaties, zoals de terreinbeheerders, LTO, gemeenten, waterschappen en de provincie zelf. Daarnaast zijn klankbordgroepen in het leven geroepen waarin andere partijen vertegenwoordigd zijn met belangen die niet deelnemen aan de werkgroepen. Voorbeelden van partijen in deze groep zijn waterleidingsmaatschappijen, verkeer en vervoer, Federatie particulier grondbezit en dergelijke.

http://provincie.overijssel.nl/beleid/natuur_en_platteland/natuur/natura_2000

Rijkswaterstaat Zeeland

Rijkswaterstaat Zeeland heeft in samenwerking met de afdeling in Zuid-Holland vorig jaar een communicatietraject uitgevoerd over bestaand gebruik in de Natura 2000-gebieden. Per cluster van 3-4 gebieden is een klankbordgroep opgericht waarin iedere sector vertegenwoordigd is. Daarnaast is een deltabrede overkoepelende klankbordgroep "bestuurlijke adviesgroep Natura 2000 delta" opgericht met sectorvertegenwoordigers die de bestuurders zullen adviseren. Het bestuurlijke overleg bestaande uit bestuurders van de bevoegde instanties (provincie, LNV, RWS) neemt samen met de onafhankelijke voorzitter van de overkoepelende klankbordgroep de uiteindelijke beslissingen. Deskundigen nemen deel in productgroepen in deze groepen begeleiden de opdrachten die verleend zijn aan adviesbureaus.

http://provincie.zeeland.nl/milieu_natuur/natura2000/?lng=nl

Dienst Landelijk Gebied

De regionale afdelingen van de Dienst Landelijk Gebied, DLG west, oost, zuid en noord, nemen een deel van de organisatie van de processen rondom de beheerplannen voor hun rekening. Bij elk beheerplan wordt een gebiedscommissie opgesteld die bestaat uit een adviescommissie en een stuurgroep. In de stuurgroep hebben de bestuurders zitting en in de adviesgroep nemen de verschillende belanghebbenden deel. Daarnaast is er voor een groot aantal gebieden ook voorlichtingscampagne en een communicatietraject uitgezet om belanghebbenden te informeren. DLG volgt daarnaast nog een spoor met verschillende groepen waarin terreinbeheerders (Staatbosbeheer) deelnemen met het oog op te nemen maatregelen.

<http://www.natura2000beheerplannen.nl>

3.4 Waarover is participatie mogelijk?

Alle geïnterviewden geven aan dat over de natuurdoelen niet met de belanghebbenden kan worden onderhandeld. Participatie is mogelijk over de te nemen maatregelen en de prioritering en temporisering ervan.

Alle geïnterviewden geven ook aan dat maatregelen haalbaar en betaalbaar moeten zijn. Belanghebbenden kunnen een rol spelen bij deze criteria, doordat enerzijds voorgestelde maatregelen kostbare gevolgen kunnen hebben voor bestaand gebruik of anderzijds dat maatregelen niet haalbaar zijn door het medegebruik van belanghebbenden in het gebied.

Via een indirecte weg kunnen belanghebbenden daarom wel invloed uitoefenen op de geformuleerde natuurdoelen. Vanuit het natuuroogpunt kan bijvoorbeeld vernatting van een gebied noodzakelijk zijn, maar dit kan negatieve gevolgen hebben op de bedrijfsvoering van een agrariër. In dergelijke gevallen geven verschillende geïnterviewden aan dat de uitvoering van de beoogde maatregelen ter discussie komt te staan en daarmee de realisatie van het beoogde natuurdoel. De uitkomsten van een dergelijke discussie zijn echter nog onduidelijk. Als maatregelen ten behoeve van de realisatie van natuurdoelen leiden tot grootschalige aanpassingen in bestaand gebruik dan zal dit gerapporteerd worden aan de minister. De minister zal in dat geval moeten beslissen of de natuurdoelen voor dat gebied moeten worden bijgesteld of dat extra budget beschikbaar wordt gesteld. Hierbij vullen een aantal geïnterviewden aan dat ingrijpende maatregelen mogelijk vooruitgeschoven worden in de tijd. Met andere woorden: lastige maatregelen krijgen een lagere prioriteit. Aangezien een

beheerplan voor 6 jaar wordt opgesteld kunnen voorstellen voor maatregelen pas bij het opstellen van een volgend beheerplan weer ter sprake komen.

Wanneer bestaand gebruik een effect heeft op de beoogde natuurdoelen kunnen mitigerende maatregelen worden voorgesteld. Deze maatregelen dienen de nadelige effecten van bestaand gebruik op de natuurdoelen zo klein mogelijk te houden. Een aantal geïnterviewden geeft aan dat deze mitigerende maatregelen mogelijk buiten het beheerplan worden gelaten. Via het vergunningspoot kunnen deze maatregelen vervolgens bij bestaand gebruik worden afgedwongen.

3.5 De omkering in relatie tot Natura 2000-doelen en begrenzingen

De provincies hebben de mogelijkheid om de zogenaamde omkering toe te passen (Nota van antwoord, LNV, november 2007). De omkering is het proces waarbij eerst een beheerplan voor een Natura 2000-gebied wordt opgesteld en pas daarna de aanwijzing definitief wordt. Deze volgorde wijkt af van de procedure beschreven in het 'Natura 2000 Doelendocument' (LNV, 2006). In het beheerplan zijn op basis van het conceptaanwijzingsbesluit de benodigde maatregelen en de gevolgen voor bestaand gebruik beschreven. In het aanwijzingsbesluit liggen de doelen en begrenzingen van een Natura 2000-gebied definitief vast. Door de omgekeerde route te nemen komt de minister tegemoet aan de bezwaren die door de provincies, VNO/LCW en LTO zijn geuit.

Uit de interviews met de provinciale contactpersonen komt naar voren dat voor alle gebieden waar de provincies voortouwnemer zijn de omkering wordt toegepast. Uitzonderingen hierop zijn te vinden in de provincie Gelderland waar Arkemheen in een dermate vergevorderd stadium is, dat omkering niet meer aan de orde kan zijn, en één gebied waar de belanghebbenden en bewoners niet willen meedoen met een omkering, maar vast willen houden aan het aanwijzingsbesluit (zie ook kader Natuurmonumenten).

Kader Natuurmonumenten (uit: Boomblad, 19 februari 2008)

'Proces Natura 2000 onwerkbaar'

Minister Gerda Verburg van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit wil dat betrokken partijen eerst bedenken hoe ze de natuurdoelen gaan halen in tweederde van de Natura 2000-gebieden. Pas daarna worden de grenzen van de natuurgebieden getrokken. Natuurmonumenten vindt deze omkering onwerkbaar.

Minister Verburg komt met dit besluit tegemoet aan de meerderheid in de Tweede Kamer die vreest dat boeren anders beperkt worden in hun bedrijfsvoering. Het was oorspronkelijk de bedoeling dat de regering eerst alle Natura 2000-gebieden zou vaststellen. Daarna zouden de beheerders van die natuurgebieden, zoals Natuurmonumenten, in overleg met bewoners, ondernemers, gemeente, waterschap en provincie gaan bepalen met welke maatregelen die doelen gehaald moeten worden.

Natuurmonumenten is bang dat met de omkering van de volgorde een eindeloze discussie ontstaat over de natuurdoelen. Dat terwijl de aanwijzing van Natura 2000-gebieden geen enkele uitstel verdraagt, omdat het ronduit slecht gaat met de natuur, aldus de natuurorganisatie. Van tweederde van de soorten en leefgebieden die van Europees belang zijn, is het voortbestaan niet zeker. De minister grijpt pas in als de partijen er op 1 september 2009 nog niet uit zijn.

Informatie: www.natuurmonumenten.nl

Bron: Natuurmonumenten

Uit de interviews blijkt dat de omkering wordt toegepast om de natuurdoelen en de begrenzing van de gebieden af te stemmen op de potenties van het gebied. De provincies geven dus aan dat belanghebbenden met het bestaand gebruik geen invloed hebben op de omkering. Als uit veldwaarnemingen blijkt dat bepaalde doelsoorten niet (meer) voorkomen in een Natura 2000-gebied, of dat doelsoorten buiten de begrenzing voorkomen, dan zal in dergelijke gevallen het conceptaanwijzingsbesluit worden aangepast. Daarnaast geven provincies aan dat ook de kosten van de beoogde maatregelen mogelijk een effect zullen hebben op het aanwijzingsbesluit. De provincies geven daarnaast aan dat er met belanghebbenden geen discussie zal plaatsvinden over doelen en begrenzingen. Hierover is geen participatie mogelijk.

De geïnterviewden konden echter op dit moment niet aangeven of deze criteria zo belangrijk zijn dat het consequenties heeft. Een aantal provinciale voortouwnemers konden wel voorbeelden geven waar conceptaanwijzingen van begrenzingen en doelen niet stroken met de actuele natuurwaarden.

3.6 Knelpunten in beheerplannen

Bij het opstellen van beheerplannen wordt duidelijk of en in hoeverre Natura 2000-doelen haalbaar zijn en welke knelpunten zullen ontstaan voor bestaande en toekomstige gebruiksfuncties van het gebied. Na de eerste ronde interviews hebben we via de mail onder andere gevraagd welke knelpunten men denkt te voorzien. Ook is gevraagd welke knelpunten vaak naar voren komen bij het opstellen van beheerplannen. De resultaten hiervan staan in Tabel 2.

Tabel 2. *Overzicht van aantal gebieden met knelpunt(en), zoals door de respondenten is aangegeven. Recr= knelpunt betreft de recreatie. NG= antwoord niet gewenst, OB = antwoord nog onbekend, ? = geen antwoord gegeven.*

	Dienst Landelijk Gebied				Rijkswaterstaat		Provincie				
	West	Oost	Noord	Zuid	Zeeland	IJsselmeer	N-Holland	N-Brabant	Gelderland	Overijssel	Limburg
Aantal N2000-gebieden	6	9	14	12	9	6	16	8	12	16	11
Knelpunt ammoniak	2	?	NG	11	OB	OB	?	6	12	15	?
Knelpunt verdroging	4	2	NG	11	OB	OB	?	7	10	8	?
Knelpunt oppervlaktewater	4	?	NG	11	OB	OB	?	5	OB	OB	?
Knelpunt overig	geen	?	NG	recr	OB	OB	?	5 (recr)	recr	OB	?

3.6.1 Ammoniak en verdroging

Ammoniakdepositie en lage grondwaterstanden zijn volgens de voortouwnemers de grootste knelpunten die realisatie van de natuurdoelen in de weg staan (zie Tabel 2). Voor bestaande veehouderijbedrijven rond een Natura 2000-gebied is het uitgangspunt dat ze niet vergunningplichtig zijn, onder de voorwaarde dat dit gebruikt geen negatief effect heeft op het natuurgebied. Dit gebruik moet getoetst worden. Om te voorkomen dat voor elk individueel bedrijf een ammoniaktoets zou moeten worden uitgevoerd, is het Toetsingskader Ammoniak bedacht. In dit toetsingskader is een generieke methode uitgewerkt waardoor individuele bedrijven niet per geval onderzocht hoeven te worden. Het toetsingskader is echter verworpen door de Raad van State. De richtlijnen van het ministerie van LNV met betrekking tot ammoniak moeten daarom opnieuw gemaakt worden. Als gevolg hiervan kan de ammoniakproblematiek nog niet opgenomen worden bij de inventarisatie bestaand gebruik, terwijl dit één van de grootste knelpunten is rondom en in Natura 2000-gebieden.

In ruim de helft (87 van de 162) van de Natura 2000-gebieden moet de grondwaterstand verhoogd worden om de natuurdoelen te realiseren (TOP-lijst). De geïnterviewden geven ook aan dat agrariërs en waterleidingbedrijven belangrijke belanghebbenden zijn in het proces rondom de beheerplannen van deze gebieden. Verdroging is echter vaak een probleem dat buiten het gebied moet worden opgelost en waar hoge kosten mee gepaard gaan. Het is in deze fase nog onduidelijk wat dit betekent voor de haalbaarheid van de natuurdoelen.

3.6.2 Invulling van habitattypen

In het 'Natura 2000 Doelendocument' (LNV, 2006) staat aangegeven wat de landelijke doelen zijn voor de habitattypen die onderscheiden zijn. De landelijke doelen zijn vertaald naar habitatdoelen per gebied. Voor een gebied is voor elk relevant habitatype aangegeven of het een behouddoelstelling heeft of een uitbreidingsdoel (zie Gebiedendatabase, website LNV). In een aanwijzingsbesluit worden deze doelen opgenomen.

Een aantal contactpersonen is gevraagd hoe zij denken om te gaan met de invulling van de doelstelling tot behoud of uitbreiding van habitattypen. Met de kanttekening dat een concrete invulling nog moet plaats vinden, geven een aantal contactpersonen aan dat de huidige natuurwaarden en de huidige abiotische randvoorwaarden leidend zullen zijn. Ook de kosten van de te nemen maatregelen zullen echter een rol spelen. In enkele gevallen zal de Natuurdoeltypenkaart gebruikt worden voor de invulling van habitattypen. In gevallen waar een mogelijke afweging gemaakt moet worden bij een uitbreiding van meerdere habitattypen zal van geval tot geval bekeken worden wat de mogelijkheden zullen zijn. Definitieve keuzen hierin zijn nog niet gemaakt.

3.6.3 Aanpak voor de Sense of Urgency-gebieden

Ruim 30% van de Natura 2000-gebieden heeft de zogenaamde Sense of Urgency-status gekregen (LNV, 2006). Dit betekent dat in die gebieden vóór 2010 maatregelen moeten zijn genomen, omdat anders een of meer habitats onherstelbaar worden beschadigd. Het gaat om 27 gebieden met een beheeropgave en 30 gebieden met een zogenaamde wateropgave, waarvan 5 een dubbele opgave hebben.

Aan een beperkt aantal geïnterviewden is gevraagd wat ze doen met de Sense of Urgency-gebieden die onder hun verantwoordelijkheid vallen. De respondenten verwachten niet direct problemen in de Sense of Urgency-gebieden. Een aantal respondenten geeft aan hier nog niet over nagedacht te hebben.

3.6.4 EHS-doelen versus Natura 2000-doelen

De natuurdoelen in de EHS zijn over het algemeen ontwikkelingsgericht. Veel Natura 2000-doelen zijn conserverend. Aan een aantal geïnterviewden is gevraagd of ze verwachten dat er mogelijk conflicten kunnen optreden in de realisatie van natuurdoelen en - wanneer dat het geval is - hoe ze denken hiermee om te gaan. De geïnterviewden geven aan dat zij (nog) geen situaties kennen waar een dergelijk conflict zou kunnen optreden. Wanneer dit het geval mocht zijn, dan gaan Natura 2000-doelen voor omdat de voortouwnemers c.q. de minister op deze doelen worden afgerekend. De Natura 2000-doelen zijn wettelijk verankerd. De provincie Overijssel geeft als aanvulling dat mogelijke conflicten waarschijnlijk alleen in hoogdynamische systemen zullen voorkomen, zoals die in het Rivierengebied. Op voorhand kan niet gezegd worden dat Natura 2000-doelen geschaad zullen worden waar cyclisch beheer wordt voorgestaan. In meer geïsoleerde Natura 2000-gebieden zullen conflicten minder waarschijnlijk zijn, omdat de conserverende doelstellingen van Natura 2000 in dergelijke geïsoleerde gebieden overeenkomen met de EHS-doelstellingen.

3.6.5 Kaderrichtlijn Water en Natura 2000-beheerplannen van grote wateren

Rijkswaterstaat (RWS) is voortouwnemer van een groot aantal Natura 2000-gebieden met grote wateren, zoals de Zeeuwse en Zuid-Hollandse Delta en het IJsselmeergebied. De contactpersonen van RWS geven aan dat in de beginfase van het proces voor het opstellen van beheerplannen de maatregelen die uitgevoerd worden voor de Kaderrichtlijn Water (KRW) in hoge mate de natuurdoelen van Natura 2000-doelen zullen overlappen. Daarbij stellen zij dat de uitvoeringmaatregelen die noodzakelijk zijn om aan de KRW-voorwaarden te voldoen ook voldoende zijn voor de Natura 2000-doelen.

3.6.6 Het begrip 'bestaand gebruik'

Eén contactpersoon gaf tijdens de interviews aan, dat er discussie kan ontstaan over de handelingen die onder bestaand gebruik vallen en welke (toekomstige) handelingen vergunningplichtig zullen worden. Zo kan discussie ontstaan in gevallen waar een agrariër een vergunning voor uitbreiding heeft, maar deze uitbreiding nog niet heeft geëffectueerd. Valt de uitbreiding dan onder bestaand gebruik of moet de uitbreiding opnieuw getoetst worden? Hoewel verwacht mag worden dat deze vraag in verschillende Natura 2000-gebieden zal spelen, werden tijdens de interviews geen voorbeelden genoemd.

Een aantal geïnterviewden meldde tijdens het gesprek dat bij het opstellen van de beheerplannen mogelijk een lijst wordt toegevoegd, waarop de vergunningplichtige activiteiten voor zowel bestaand als toekomstig gebruik zullen staan. In de discussie wordt de juridisering van bestaand gebruik besproken.

4 Discussie en conclusies

4.1 Zeggingskracht van de resultaten

In deze paragraaf willen we de resultaten die beschreven zijn in hoofdstuk 3 nader beschouwen en bediscussiëren. We doen dit door een aantal onderwerpen eruit te lichten en deze in een ruimer kader te plaatsen. Ook plaatsen we een opmerking bij de gebruikte methode in deze Quick Scan. De op- en aanmerkingen kunnen worden gebruikt in een vervolgonderzoek naar de relatie tussen natuurbelangen en gebruikersbelangen in Natura 2000-gebieden (zie 4.2).

Aard van het onderzoek en de beperkingen hiervan

Het interview betrof een steekproef en omvatte 75% van de Natura 2000-gebieden. Het eerste beheerplan, dat van de Voordelta, is goedgekeurd door de diverse instanties en ligt het tot 1 september 2008 ter inzage. De Voordelta viel buiten de steekproef. Via internet zijn er ook een aantal conceptbeheerplannen uitgebracht. In Bijlage 2 staan enkele links naar websites met conceptbeheerplannen vermeld, zonder overigens volledig te willen zijn.

In de interviews stond participatie van gebruikers in het proces rond het opstellen van beheerplannen centraal. Er zijn geen vragen gesteld over de uitvoering van maatregelen. Men is namelijk nog niet zo ver. Ook zijn er geen beheerders gesproken, die beter op de hoogte zullen zijn van de situatie ter plekke dan de geïnterviewden.

In deze Quick Scan hebben we alleen kwalitatieve informatie gevraagd en gekregen. Kwantitatieve informatie is nodig om de problematiek rond de implementatie van Natura 2000 beter te kunnen inschatten.

Bestaand gebruik

Zoals één contactpersoon tijdens de interviews aangaf, kan er discussie ontstaan over de handelingen die onder bestaand gebruik vallen en welke (toekomstige) handelingen vergunningplichtig zullen worden. In onderzoek van INCA consult wordt gesteld dat een lijst met vergunningsvrije activiteiten opgenomen in een beheerplan juridisch mogelijk niet houdbaar is omdat een beheerplan in de EU-richtlijn vrijblijvend is (Gerrits en de Groot, 2007). Lidstaten hoeven geen beheerplannen op te stellen en beheerplannen kunnen daarom niet de plaats innemen van noodzakelijke wetsbepalingen. Een verplicht beoordelings- en vergunningsstelsel voor bestaand gebruik volgt dan ook niet uit de richtlijn zoals vaak wordt beweerd (Gerrits en de Groot, 2007). Uiteindelijk zal bestaand gebruik altijd getoetst moeten worden door middel van een passende beoordeling. Een dergelijke beoordeling is vastgelegd in de Natuurbeschermingswet en vormt het toetsingskader van alle (economische) activiteiten die de instandhoudingsdoelstellingen van Natura 2000-gebieden significant kunnen beïnvloeden. In een recente publicatie van Kistenkas (2008) wordt gesteld dat beheerplannen wel vrijstellingen kunnen verlenen aan gebruikers. Blijkbaar is het laatste woord daar nog niet over gezegd.

De waarde van bestaand gebruik van belanghebbenden zal zich vooral richten op activiteiten die mogelijk schadelijk zijn voor natuurdoelen en daarom of verboden worden of alleen toestemming zullen krijgen na een vergunning. Op dit moment kan nog niet aangegeven worden in welke mate bestaand gebruik zal veranderen of dat doelen worden bijgesteld in de Natura 2000-gebieden.

Ammoniak en verdroging

De grootste knelpunten rond de realisatie van doelen in Natura 2000-gebieden zijn ammoniakdepositie en verdroging. Beide knelpunten zijn gebiedsoverstijgend en daarom lastig op te lossen in de beheerplannen. De recentelijk verworpen Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) ammoniak maakt het opstellen van maatregelen tegen ammoniakprobleem lastiger. Het Toetsingskader Ammoniak behelste een algemeen beoordelingskader voor ammoniak dat kon worden toegepast bij toetsing van individuele vergunningaanvragen (LNV, 2008). Een individuele aanvraag voor uitbreiding wordt dan getoetst aan de kritische depositiewaarde van een gebied (LNV, 2008). De uitbreiding mag niet resulteren in een verhoging van 5% depositie ten opzichte van de drempelwaarde. De Raad van State heeft echter de AMvB verworpen zodat teruggevallen moet worden op een individuele toetsing van effecten. Het rapport van de Taskforce Stikstof/ammoniak, de commissie Trojan (LNV, 2008) doet een aantal aanbevelingen, waarbij een gebiedsgerichte saldobenadering van ammoniakemissies wordt voorgesteld, in aanvulling op generieke maatregelen om de stikstofdepositie in Nederland te verlagen. De commissie Trojan beveelt ook aan dat de belanghebbenden in Natura 2000-gebieden onderling overeenstemming moeten proberen te bereiken. Het beheerplan is daarvoor uitermate geschikt, aldus de commissie, maar daar hoeft niet op gewacht te worden. Het is juist lastig als er onduidelijkheid is over waar (welk deel van) de verantwoordelijkheid voor de ammoniakemissie ligt: op nationaal, gebieds- of bedrijfsniveau.

Ook verdroging in en rond Natura 2000-gebieden vraagt om een omgevingsgerichte aanpak. De meeste voortouwnemers geven aan samen te werken met waterschappen en waterleidingsbedrijven. Verdroging is op te lossen, maar daarvoor moeten vaak dure maatregelen genomen worden, ver verwijderd van het Natura 2000-gebied (Aggenbach *et al*, 2007). Het is nog onduidelijk op welke wijze de verdrogingsproblematiek in de beheerplannen wordt aangepakt.

Kaderrichtlijn Water en beheerplannen van grote wateren

RWS Zeeland en Zuid-Holland stellen dat in hun gebieden de uitvoeringmaatregelen die noodzakelijk zijn om aan de KRW voorwaarden te voldoen ook voldoende zijn voor de Natura 2000-doelen. Uit onderzoek voor de KRW (PBL, 2008) is echter gebleken dat in zijn algemeenheid niet kan worden geconcludeerd dat KRW-maatregelen ook genoeg zijn voor Natura 2000-doelen. Bovenop de KRW-maatregelen zijn aanvullende maatregelen nodig.

Invloed van belanghebbenden op natuurdoelen

Alle geïnterviewden gaven aan dat natuurdoelen niet ter discussie staan bij de gesprekken met belanghebbenden, maar zij geven daarnaast ook aan dat maatregelen haalbaar en betaalbaar moeten zijn. Via de criteria haalbaar en betaalbaar kunnen belanghebbenden indirect invloed hebben op de natuurdoelen. Maatregelen die nodig zijn om enerzijds de natuurdoelen te realiseren en anderzijds het bestaand gebruik niet te veel belemmeren kunnen dusdanig kostbaar worden dat deze niet uitvoerbaar zijn, of alleen uitvoerbaar op de lange termijn. Bij een aantal voortouwnemers wordt daarom gesuggereerd de uitvoering van maatregelen over meerdere beheerplanperioden uit te smeren. Dit is mogelijk omdat het tijdsplan waarop een natuurdoel gerealiseerd moet zijn niet gedefinieerd hoeft te worden in een beheerplan. Wanneer er aanwijzingen zijn dat de natuurdoelen een trend vertonen naar een gunstige staat, kan daarmee mogelijk al voldaan worden aan de Europese richtlijn. De voortouwnemers zijn overigens voor het merendeel van de beheerplannen nog niet bezig met het uitvoeringspakket van maatregelen. Het is daarom op dit moment niet mogelijk een inschatting te maken van de mate waarin de criteria haalbaar en betaalbaar zullen leiden tot bijstelling van natuurdoelen.

Wel gaven alle geïnterviewden aan dat wanneer natuurdoelen niet realiseerbaar zijn binnen de afgesproken kosten, deze natuurdoelen worden teruggelegd bij de Minister. Wanneer de

beheerplannen in september 2009 gereed zijn, zijn mogelijk ook een aantal doelen teruggelegd bij de minister. Nederland wordt afgerekend op de landelijke Natura 2000-doelen, waarbij deze doelen zijn vertaald naar gebiedsdoelen. Wanneer doelen in een gebied niet (helemaal) gehaald kunnen worden, dan zal een ander gebied dat doel moeten realiseren. In 2009 zal duidelijk worden hoe groot het probleem is. Uit de interviews wordt in ieder geval duidelijk dat een aantal gebiedsdoelen wordt teruggelegd. We hebben niet onderzocht in welke gebieden dit mogelijk gaat optreden.

Rol van de omkering op doelen

Uit de interviews komt naar voren dat de omkering wordt toegepast om de natuurdoelen en de begrenzingen van een gebied af te stemmen met de potenties van een gebied. Een aantal provinciale voortouwnemers kon voorbeelden geven waar begrenzingen en doelen in de conceptaanwijzing niet stroken met de actuele natuurwaarden. In die gevallen willen ze de doelen of begrenzingen aanpassen. Het kan zijn dat de natuurdoelen deels teruggelegd worden bij de minister. Dit kan alleen voor de gebieden die nog niet definitief zijn aangewezen. Voor de andere gebieden geldt dat de doelen vastliggen in het aanwijzingsbesluit. Het is niet duidelijk voor hoeveel gebieden de doelen worden teruggelegd bij de minister.

Draagvlak Natura 2000 en beheerplannen

Er is een zekere maatschappelijke weerstand tegen de aanwijzing van Natura 2000-gebieden (Van den Bosch, 2007). Agrariërs vrezen dat de strikte wetgeving hen in hun bedrijfsvoering zal belemmeren en recreatieondernemers zetten zich af tegen uitplaatsing. Zoals één geïnterviewde weergaf, ziet de Nederlandse regering de Natura 2000-gebieden als een probleem, waarbij de beheerplannen het probleem wel zullen oplossen. Omdat de verwachtingen van de beheerplannen torenhoog zijn, wordt er een grote hypotheek op gelegd.

In sommige sectoren is de publieke opinie vrij negatief. Het overheersende idee is dat Nederland op slot gaat en economische ontwikkelingen niet meer mogelijk zijn. Dit negatieve beeld is slecht voor het draagvlak voor Natura 2000. De weerstand tegen de "beleidsnatuur" wordt vergroot doordat de natuurdoelen via wetgeving worden afgedwongen zonder dat er een wil tot beschermen in een gebied aanwezig is.

Veel voortouwnemers gaven aan dat veel tijd is gaan zitten in de voorbereidingen van de inventarisatiefase. Hierdoor heeft het lang geduurd voordat daadwerkelijk begonnen kon worden met het opstellen van een beheerplan. Deze lange voorbereidingstijd is mogelijk ook gerelateerd aan het geringe draagvlak voor Natura 2000-gebieden. Zo gaf DLG aan dat ze een jaar bezig te zijn geweest voordat een inventarisatiefase gestart kon worden. Deze lange voorbereiding had onder andere te maken met het creëren van draagvlak.

Sense of urgency

Aan een beperkt aantal contactpersonen is gevraagd of de Sense of Urgency-gebieden speciale aandacht krijgen. Uit de antwoorden is de indruk ontstaan dat de bijzondere status niet echt leeft. De noodzakelijke maatregelen ten behoeve van de kwetsbare habitats in de Sense of Urgency-gebieden dienen voor 2010 genomen te worden. Men streeft ernaar de beheerplannen klaar te hebben voor 1 september 2009. Als men wacht met het nemen van de noodzakelijke maatregelen tot de conceptbeheerplannen klaar zijn (dus 1 september 2009), dan is dat waarschijnlijk niet op tijd. De kans is groot dat de kwetsbare habitats dan niet meer kunnen herstellen.

4.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

In paragraaf 4.1 hebben we de resultaten van de Quick Scan in een ruimer kader geplaatst en een aantal opmerkingen geplaatst. De opmerkingen die ons inziens relevant zijn voor vervolgonderzoek staan hieronder vermeld.

Methodische aspecten

De volgende twee punten zijn relevant:

1. Zo veel mogelijk kwalitatieve informatie verzamelen.
2. Vooral de opstellers van het beheerplan spreken. Zij zijn beter op de hoogte van de situatie ter plekke.

Inhoudelijke aspecten

Ons inziens zijn de volgende punten interessant voor vervolgonderzoek:

1. De mate waarin bestaand gebruik in en rond een Natura 2000-gebied gaat veranderen door deze status.
2. De mate waarin natuurdoelen worden teruggelegd bij LNV.
3. De mate waarin het draagvlak voor Natura 2000 is veranderd als beheerplannen klaar zijn.
4. De manier waarop de gebiedsoverstijgende problemen (ammoniak en verdroging) worden aangepakt in de beheerplannen. De punten 5 tot en met 7 hangen daarmee samen.
5. De mate waarin onderhandeld is over te nemen maatregelen.
6. De mate waarin kostbare maatregelen c.q. lastig te nemen maatregelen worden vooruitgeschoven in de tijd.
7. Het aantal te realiseren natuurdoelen dat vooruit geschoven wordt naar een volgend beheerplan.

4.3 Conclusies

Voor het onderzoek werden 5 vragen gesteld waarop door middel van interviews inzicht verkregen zou moeten worden. Hoewel de vragen niet direct zijn gesteld aan de geïnterviewden, kunnen de resultaten uit de gesprekken inzicht geven in de volgende punten:

1) De mate waarin de voortouwnemers oog hebben voor belanghebbenden

Uit het onderzoek komt naar voren dat de 11 overheden in de steekproef allen oog hebben voor de belangen van stakeholders, waarbij 10 van de 11 voortouwnemers de participatie actief begeleiden in het proces. Eén voortouwnemer gaf aan dat participatie plaatsvindt wanneer 70% van het beheerplan klaar is, bij de andere voortouwnemers vindt participatie plaats gedurende het hele proces.

2) De wijze waarop belanghebbenden in het proces zijn betrokken

We hebben drie werkwijzen onderscheiden:

1. Belanghebbenden worden vanaf het begin betrokken en nemen deel aan het opstellen van een onderdeel van het beheerplan.
2. Belanghebbenden worden vanaf het begin betrokken en participeren in overlegstructuur (klankbordgroep, gebiedscommissie, werkgroep) waarin alle onderdelen van het beheerplan worden besproken.
3. Belanghebbenden worden bij het opstellen betrokken wanneer een conceptbeheerplan voor 70% gereed is. Via inspraak en bezwaar kan de resterende 30% van het beheerplan worden ingevuld.

In veel gevallen worden adviesbureaus ingeschakeld voor het opstellen van de beheerplannen.

3) De wijze waarop met bezwaren tegen de aanwijzing wordt omgegaan

In het onderzoek zijn de aanwijzingsbesluiten van de Natura 2000-gebieden niet besproken met de voortouwnemers, omdat het onderzoek zich richtte op het proces rond het opstellen van beheerplannen. (Wat betreft het omgaan met beheerplannen kan geconcludeerd worden dat na participatie ook een juridische weg van bezwaar en beroep mogelijk is.

4) De aard van het beheerplan

Doordat een grote mate van participatie wordt gerealiseerd in het proces rond het opstellen van beheerplannen kan de indruk gewekt worden dat de plannen sterk op consensus gestuurd worden. De geïnterviewden geven echter aan dat natuurdoelen niet onderhandelbaar zijn en dat participatie vooral tot doel heeft draagvlak te creëren. Omdat de geïnterviewden de criteria haalbaar en betaalbaar voor maatregelen aandragen kunnen deze mogelijk wel een grote rol gaan spelen bij de uitkomst van het proces. Een aantal doelen van Natura 2000-gebieden kunnen ter discussie worden gesteld in relatie tot deze criteria en een dialoog met de minister kan verwacht worden over de realisatie van natuurdoelen. De aard van het beheerplan kan daarom een onderhandelingsstuk worden, maar dan tussen voortouwnemer en de minister. Op dit moment is echter geen conclusie te trekken over mogelijke uitkomsten omdat de beheerplannen nog niet in de fase van maatregeluitwerkingen zitten.

5) De mate waarin interne conflicten tussen Natura 2000 en EHS doelen kunnen voorkomen

Alle geïnterviewden geven aan geen voorbeelden te kunnen geven van mogelijke conflicten tussen Natura 2000- en EHS-natuurdoelen, maar dit aspect is op dit moment nog niet geïnventariseerd en kan optreden bij de verdere uitwerking van de beheerplannen. Wanneer er conflicten tussen enerzijds ontwikkelingsgerelateerde natuurdoelen in de EHS en anderzijds behouddoelen in Natura 2000 kunnen optreden, dan gaan Natura 2000-doelen volgens de geïnterviewden altijd voor. Alleen op deze laatste wordt uiteindelijk afgerekend.

Slotopmerkingen

De resultaten uit dit onderzoek geven inzicht in de processen rond de beheerplannen zoals deze op het moment van de interviews (medio mei 2008) gevoerd werden. De uitkomsten van dit onderzoek moeten daarom wel gerelativeerd worden, omdat in onze steekproef nog geen enkel beheerplan definitief is. Zoals één geïnterviewde weergaf, is het proces rondom participatie hoogdynamisch en kan nog alle kanten opgaan. De rol van belanghebbenden in de beheerplannen is voor de voortouwnemers helder, maar in welke mate het participatieproces leidt tot aanpassingen in het beheerplan, zoals de inpassing van bestaand gebruik, kan op dit moment niet aangegeven worden. Voor sommige voortouwnemers is participatie in gebiedsprocessen relatief nieuw waardoor veel tijd is gaan zitten in de organisatie. Als gevolg hiervan zijn de meeste beheerplannen nog in een fase van inventarisatie en zijn definitieve beschrijvingen en effecten van bestaand gebruik nog niet voorhanden. In de loop van 2008 en begin 2009 kan echter wel een uitvoerige verkenning gemaakt worden omdat de beheerplannen dan in een vergevorderd stadium zijn. Geadviseerd wordt om in die periode een tweede verkenning uit te voeren welke meer kwantitatieve informatie en inzichten kan geven.

Literatuur

- Aggenbach C.J.S, Jalink M.H., Bankert D., Hunneman H., 2007. Knelpunten- en kansanalyse Natura 2000-gebieden. Achtergronddocumentatie Natura 2000-gebieden. Kiwa Water Research/EGG-consult/Unie van Bosgroepen, Nieuwegein.
Informatie digitaal beschikbaar:
<http://www.synbiosys.alterra.nl/natura2000/gebiedendatabase.aspx?subj=kiwaachterkanten>
- Bosch F.J.P. van den, 2007. Draagvlak voor het Natura 2000-gebiedenbeleid. WOT-werkdocument 55, Wageningen UR, WOT Natuur en Milieu, Wageningen.
- Gerrits, N.M., de Groot, T.T.M. 2007. Enkele opmerkingen over bestaand gebruik en de implementatie van de Habitatrichtlijn in de Natuurbeschermingswet. Naar aanleiding van de wijziging van de Natuurbeschermingswet 1998 in verband met de regulering van bestaand gebruik en enkele andere zaken. INCA consult. 2007/24.
- Kistenkas F.H. , 2008. Nederland op slot? Vakblad Natuur Bos en Landschap jr5 nr5.
- PBL, 2008. Ex ante evaluatie Kaderrichtlijn Water. Planbureau voor de Leefomgeving, Bilthoven.
- Ministerie van LNV, 2005. Handreiking Beheerplannen Natura 2000-gebieden.
- Ministerie van LNV, 2006. Natura 2000 doelendocument. Duidelijkheid bieden, richting geven en ruimte laten.
- Ministerie van LNV, 2007. Nota van antwoord. Inspraakprocedure aanwijzing Natura 2000-gebieden.
- Ministerie van LNV, 2008. Stikstof/ammoniak in relatie tot Natura 2000. Een verkenning van oplossingsrichtingen. Rapport van een taskforce onder voorzitterschap van dhr. C. Trojan, 30 juni, 2008.

Bijlage 1 Lijst van Contactpersonen

RWS IJsselmeer:	Wouter Iedema
RWS Zeeland:	Aylin Erkman
DLG:	Dorine Spanjers*
DLG:	Jacqueline Jonkers*
DLG:	Pieter op 't Hof*
DLG:	Stefan Vreugdenhil*
DLG:	Peter van der Molen
Provincie Noord Brabant:	Ewoud van den Berg
Provincie Gelderland:	Jan van Rheenen
Provincie Overijssel:	Rob Messelink
Provincie Limburg:	Leon Janssen
Provincie Noord Holland:	Nic Grandiek

*Persoon niet telefonisch gesproken, maar alleen via email benaderd

Bijlage 2 Links naar (concept)beheerplannen

Voordelta

http://www.dhv.nl/files/cc/Markten/Water/Land_Water/Beheerplan%20Voordelta_NW.pdf

Brabantse Wal

Loonse en Drunense Duinen

Regte Heide en Rielslaag

Via onderstaande site, met aanmelding met password:

<http://www.apenstaartjebrabant.nl/exec/fronthome/>

Nb. Dit zijn besloten virtuele kantoren waar alleen vertegenwoordigers van belanghebbende organisaties toegang tot hebben.

(Groningse deel) Waddenzee

<http://www.provinciegroningen.nl/informatiebalie/publicaties/bouwbehwelders.pdf>

(Natura 2000-beheerplan is een onderdeel van het Beheer- en ontwikkelingsplan voor Waddengebied)

Wot-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2006

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; F 0317 – 41 90 00; E info.wnm@wur.nl
De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de Wot-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

2006

- 21 *Rienks, W.A., I. Terluin & P.H. Vereijken.* Towards sustainable agriculture and rural areas in Europe. An assessment of four EU regions
- 22 *Knegt, B. de, H.W.B. Bredenoord, J. Wiertz & M.E. Sanders.* Monitoringsgegevens voor het natuurbeheer anno 2005. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 1
- 23 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-001 – Monitor- en Evaluatiesysteem Agenda Vitaal Platteland
- 24 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek Natuurplanbureauafunctie
- 25 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-385 - Milieuplanbureauafunctie
- 26 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-394 – Natuurplanbureauafunctie
- 27 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04 - Kennisbasis
- 28 *Verboom, J., R. Pouwels, J. Wiertz & M. Vonk.* Strategisch Plan LARCH. Van strategische visie naar plan van aanpak
- 29 *Velthof, G.L. en J.J.M. van Grinsven (eds.)* Inzet van modellen voor evaluatie van de meststoffenwet. Advies van de CDM-werkgroep Harmonisatie modellen
- 30 *Hinssen, M.A.G., R. van Oostenbrugge & K.M. Sollart.* Draaiboek Natuurbalans. Herziene versie
- 31 *Swaay, C.A.M. van, V. Mensing & M.F. Wallis de Vries.* Hotspots dagvlinder biodiversiteit
- 32 *Goossen, C.M. & F. Langers.* Recreatie en groen in en om de stad. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 33 *Turnhout, Chr. Van, W.-B. Loos, R.P.B. Foppen & M.J.S.M. Reijnen.* Hotspots van biodiversiteit in Nederland op basis van broedvogelgegevens
- 34 *Didderen, K en P.F.M. Verdonschot.* Graadmeter Natuurwaarde aquatisch. Typen, indicatoren en monitoring van regionale wateren
- 35 *Wamelink, G.W.W., G.J. Reinds, J.P. Mol-Dijkstra, J. Kros & H.J.J. Wieggers.* Verbeteringen voor de Natuurplanner
- 36 *Groeneveld, R.A. & R.A.M. Schrijver.* FIONA 1.0; Technical description
- 37 *Luesink, H.H., M.J.C. de Bode, P.W.G. Groot Koerkamp, H. Klinker, H.A.C. Verkerk & O. Oenema.* Protocol voor monitoring landelijke mestmarkt onder een stelsel van gebruiksnormen
- 38 *Bakker-Verdurmen, M.R.L., J.W. Eimers, M.A.G. Hinssen-Haanen, T.J. van der Zwaag-van Hoorn.* Handboek secretariaat WOT Natuur & Milieu
- 39 *Pleijte, M. & M.A.H.J. van Bavel.* Europees en gebiedsgericht beleid: natuur tussen hamer en aambeeld? Een verkennend onderzoek naar de relatie tussen Europees en gebiedsgericht beleid
- 40 *Kramer, H., G.W. Hazeu & J. Clement.* Basiskaart Natuur 2004; vervaardiging van een landsdekkend basisbestand terrestrische natuur in Nederland
- 41 *Koomen, A.J.M., W. Nieuwenhuizen, J. Roos-Klein Lankhorst, D.J. Brus & P.F.G. Vereijken.* Monitoring landschap; gebruik van steekproeven en landsdekkende bestanden
- 42 *Selnes, T.A., M.A.H.J. van Bavel & T. van Rheenen.* Governance of biodiversity
- 43 *Vries, S. de. (2007)* Veranderende landschappen en hun beleving
- 44 *Broekmeijer, M.E.A. & F.H. Kistenkas.* Bouwen en natuur: Europese natuurwaarden op het ruimtelijk ordeningsspoor. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 45 *Sollart, K.M. & F.J.P. van den Bosch.* De provincies aan het werk; Praktijkervaringen van provincies met natuur- en landschapsbeleid in de periode 1990-2005. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 46 *Sollart, K.M. & R. de Niet met bijdragen van M.M.M. Overbeek.* Natuur en mens. Achtergronddocument bij de Natuurbalans 2006

2007

- 47 *Ten Berge, H.F.M., A.M. van Dam, B.H. Janssen & G.L. Velthof.* Mestbeleid en bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek; Advies van de CDM-werkgroep Mestbeleid en Bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek
- 48 *Kruit, J. & I.E. Salverda.* Spiegeltje, spiegeltje aan de muur, valt er iets te leren van een andere planningscultuur?
- 49 *Rijk, P.J., E.J. Bos & E.S. van Leeuwen.* Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied. Een verkennende studie naar natuur en landschap als vestigingsfactor
- 50 *Ligthart, S.S.H.* Natuurbeleid met kwaliteit. Het Milieuen Natuurplanbureau en natuurbeleidsevaluatie in de periode 1998-2006
- 51 *Kennismarkt 22 maart 2007; van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP in 27 posters*
- 52 *Kuindersma, W., R.I. van Dam & J. Vreke.* Sturen op niveau. Perversies tussen nationaal natuurbeleid en besluitvorming op gebiedsniveau.
53. *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. National Capital Index version 2.0
53. *Windig, J.J., M.G.P. van Veller & S.J. Hiemstra.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Biodiversiteit Nederlandse landbouwhuisdieren en gewassen
53. *Melman, Th.C.P. & J.P.M. Willemen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Coverage protected areas.

53. *Weijden, W.J. van der, R. Lewis & P. Bol.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Indicatoren voor het invasieproces van exotische organismen in Nederland
- 6
53. *Nijhof, B.S.J., C.C. Vos & A.J. van Strien.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Influence of climate change on biodiversity.
- 7a
53. *Moraal, L.G.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Effecten van klimaatverandering op insectenplagen bij bomen.
- 7b
53. *Fey-Hofstede, F.E. & H.W.G. Meesters.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Exploration of the usefulness of the Marine Trophic Index (MTI) as an indicator for sustainability of marine fisheries in the Dutch part of the North Sea.
- 8
53. *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Connectivity/fragmentation of ecosystems: spatial conditions for sustainable biodiversity
- 9
53. *Gaaff, A. & R.W. Verburg.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010' Government expenditure on land acquisition and nature development for the National Ecological Network (EHS) and expenditure for international biodiversity projects
- 11
53. *Elands, B.H.M. & C.S.A. van Koppen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Public awareness and participation
- 12
54. *Broekmeyer, M.E.A. & E.P.A.G. Schouwenberg & M.E. Sanders & R. Pouwels.* Synergie Ecologische Hoofdstructuur en Natura 2000-gebieden. Wat stuurt het beheer?
- 54
55. *Bosch, F.J.P. van den.* Draagvlak voor het Natura 2000-gebiedenbeleid. Onder relevante betrokkenen op regionaal niveau
- 55
56. *Jong, J.J. & M.N. van Wijk, I.M. Bouwma.* Beheerskosten van Natura 2000-gebieden
- 56
57. *Pouwels, R. & M.J.S.M. Reijnen & M. van Adrichem & H. Kuipers.* Ruimtelijke condities voor VHR-soorten
- 57
58. *Bouwma, I.M.* Quickscan Natura 2000 en Programma Beheer.
- 58
59. *Schouwenberg, E.P.A.G.* Huidige en toekomstige stikstofbelasting op Natura 2000-gebieden
- 59
60. Niet verschenen
- 60
61. *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-001 – ME-AVP
- 61
62. *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 62
63. *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 63
64. *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-385 – Milieuplanbureaufunctie
- 64
65. *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-394 – Natuurplanbureaufunctie
- 65
66. *Brasser E.A., M.F. van de Kerkhof, A.M.E. Groot, L. Bos-Gorter, M.H. Borgstein, H. Leneman* Verslag van de Dialogen over Duurzame Landbouw in 2006
- 66
67. *Hinssen, P.J.W.* Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Werkplan 2007
- 67
68. *Nieuwenhuizen, W. & J. Roos Klein Lankhorst.* Landschap in Natuurbalans 2006; Landschap in verandering tussen 1990 en 2005; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006.
- 68
69. *Geelen, J. & H. Leneman.* Belangstelling, motieven en knelpunten van natuuraanleg door grondeigenaren. Uitkomsten van een marktonderzoek.
- 69
70. *Didderen, K., P.F.M. Verdonschot, M. Bleeker.* Basiskaart Natuur aquatisch. Deel 1: Beleidskaarten en prototype
- 70
71. *Boesten, J.J.T.I., A. Tiktak & R.C. van Leerdam.* Manual of PEARLNEQ v4
- 71
72. *Grashof-Bokdam, C.J., J. Frissel, H.A.M. Meeuwssen & M.J.S.M. Reijnen.* Aanpassing graadmeter natuurwaarde voor het agrarisch gebied
- 72
73. *Bosch, F.J.P. van den.* Functionele agrobiodiversiteit. Inventarisatie van nut, noodzaak en haalbaarheid van het ontwikkelen van een indicator voor het MNP
- 73
74. *Kistenkas, F.H. en M.E.A. Broekmeyer.* Natuur, landschap en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht
- 74
75. *Luttik, J., F.R. Veeneklaas, J. Vreke, T.A. de Boer, L.M. van den Berg & P. Luttik.* Investeren in landschapskwaliteit; De toekomstige vraag naar landschappen om in te wonen, te werken en te ontspannen
- 75
76. *Vreke, J.* Evaluatie van natuurbeleidsprocessen
- 76
77. *Apeldoorn, R.C. van,* Working with biodiversity goals in European directives. A comparison of the implementation of the Birds and Habitats Directives and the Water Framework Directive in the Netherlands, Belgium, France and Germany
- 77
78. *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Onderdeel Planbureaufuncties Natuur en Milieu.
- 78
79. *Custers, M.H.G.* Betekenissen van Landschap in onderzoek voor het Milieu- en Natuurplanbureau; een bibliografisch overzicht
- 79
80. *Vreke, J., J.L.M. Donders, B.H.M. Elands, C.M. Goossen, F. Langers, R. de Niet & S. de Vries.* Natuur en landschap voor mensen Achtergronddocument bij Natuurbalans 2007
- 80
81. *Bakel, P.J.T. van, T. Kroon, J.G. Kroes, J. Hoogewoud, R. Pastoors, H.Th.L. Massop, D.J.J. Walvoort.* Reparatie Hydrologie voor STONE 2.1. Beschrijving reparatie-acties, analyse resultaten en beoordeling plausibiliteit.
- 81
- 2008**
82. *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma.* Jurisprudentie-monitor natuur 2005-2007; Rechtsontwikkelingen Natura 2000 en Ecologische Hoofdstructuur
- 82
83. *Berg, F. van den, P.I. Adriaanse, J. A. te Roller, V.C. Vulto & J.G. Groenwold.* SWASH Manual 2.1; User's Guide version 2
- 83
84. *Smits, M.J., M.J. Bogaardt, D. Eaton, P. Roza & T. Selhes.* Tussen de bomen het geld zien. Programma Beheer en vergelijkbare regelingen in het buitenland (een quick-scan)
- 84
85. *Dijk, T.A. van, J.J.M. Driessen, P.A.I. Ehlert, P.H. Hotsma, M.H.M.M. Montforts, S.F. Plessius & O. Oenema.* Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet; versie 1.0
- 85
86. *Goossen, C.M., H.A.M. Meeuwssen, G.J. Franke & M.C. Kuypers.* Verkenning Europese versie van de website www.daarmoetikzijn.nl.
- 86
87. *Helming, J.F.M. & R.A.M. Schrijver.* Economische effecten van inzet van landbouwsubsidies voor milieu, natuur en landschap in Nederland; Achtergrond bij het MNP-rapport 'Opties voor Europese landbouwsubsidies
- 87

- 88 *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Programma 001/003/005
- 90 *Kramer, H.* Geografisch Informatiesysteem Bestaande Natuur; Beschrijving IBN1990t en pilot ontwikkeling BN2004
- 92 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-001 – Koepel
- 93 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 94 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 95 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-005 – M-AVP
- 96 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-006 – Natuurplanbureau functie
- 97 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-007 – Milieuplanbureau functie
- 98 *Wamelink, G.W.W.* Gevoeligheids- en onzekerheids-analyse van SUMO
- 99 *Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, L.J. Mokveld & J.H. Wisman.* Ammoniakemissies uit de landbouw in Milieubalans 2006: uitgangspunten en berekeningen
- 100 *Kennismarkt 3 april 2008; Van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP*
- 101 *Mansfeld, M.J.M. van & J.A. Klijn,* "Balansen op de weegschaal". Terugblik op acht jaar Natuurbalansen (1996-2005)
- 102 *Sollart, K.M. & J. Vreke.* Het faciliteren van natuur- en milieueducatie in het basisonderwijs; NME-ondersteuning in de provincies
- 103 *Berg, F. van den, A. Tiktak, J.G. Groenwold, D.W.G. van Kraalingen, A.M.A. van der Linden & J.J.T.I. Boesten,* Documentation update for GeoPEARL 3.3.3
- 104 *Wijk, M.N., van (redactie).* Aansturing en kosten van het natuurbeheer. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer
- 105 *Selnes, T. & P. van der Wielen.* Tot elkaar veroordeeld? Het belang van gebiedsprocessen voor de natuur
- 106 *Annual reports for 2007; Programme WOT-04*
- 107 *Pouwels, R. J.G.M. van der Gref, M.H.C. van Adrichem, H. Kuiper, R. Jochem & M.J.S.M. Reijnen,* LARCH Status A
- 108 *Wamelink, G.W.W.* Technical Documentation for SUMO2 v. 3.2.1,
- 109 *Wamelink, G.W.W., J.P. MoDijkstra & G.J. Reinds,* Herprogrammeren van SUMO2. Verbetering in het kader van de modelkwaliteitsslag
- 110 *Salm, C. van der, T. Hoogland & D.J.J. Walvoort,* Verkenning van de mogelijkheden voor de ontwikkeling van een metamodel voor de uitspoeling van stikstof uit landbouwgronden
- 111 *Dobben H.F. van & R.M.A. Wegman,* Relatie tussen bodem, atmosfeer en vegetatie in het Landelijk Meetnet Flora (LMF)
- 112 *Smits, M.J.W. & M.J. Bogaardt.* Kennis over de effecten van EU-beleid op natuur en landschap
- 113 *Maas, G.J. & H. van Reuler.* Boomkwekerij en aardkunde in Nederland,
- 114 *Lindeboom, H.J., R. Witbaard, O.G. Bos & H.W.G. Meesters.* Gebiedsbescherming Noordzee, habitattypen, instandhoudingdoelen en beheermaatregelen
- 115 *Leneman, H., J. Vader, L.H.G. Slangen, K.H.M. Bommel, N.B.P. Polman, M.W.M. van der Elst & C. Mijnders.* Groene diensten in Nationale Landschappen-Potenties bij een veranderende landbouw,
- 116 *Groeneveld, R.A. & D.P. Rudrum.* Habitat Allocation to Maximize Biodiversity, A technical description of the HAMBO model
- 117 *Kruit, J., M. Brinkhuijzen & H. van Blerck.* Ontwikkelen met kwaliteit. Indicatoren voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving
- 118 *Roos-Klein Lankhorst, J.,* Beheers- en Ontwikkelingsplan 2007: Kennismodel Effecten Landschap Kwaliteit; Monitoring Schaal; BelevingsGIS
- 119 *Henkens, R.J.H.G.,* Kwalitatieve analyse van knelpunten tussen Natura 2000-gebieden en waterrecreatie
- 120 *Verburg, R.W., I.M. Jorritsma & G.H.P. Dirkx.* Quick scan naar de processen bij het opstellen van beheerplannen van Natura 2000-gebieden. Een eerste verkenning bij provincies, Rijkswaterstaat en Dienst Landelijk Gebied
- 121 *Daamen, W.P.* Kaart van de oudste bossen in Nederland; Kansen op hot spots voor biodiversiteit